

Сергій Водотика (Херсон)

НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ ШКОЛИ І ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У поступі історіографії наукові школи є унікальним явищем. Вони узгоджують індивідуальну і колективну працю, дозволяють працювати не лише у рідних визнаних і апробованих тенденціях, але й творити у межах нових підходів та ідей.

Особливості об'єкта, предмета і мети дослідження зумовлюють першочергове з'ясування таких питань: що являли собою наукові історичні школи (їх ознаки, структура, склад), які функції і роль вони виконували в історіографічному процесі, які тенденції виявляли школи у своєму розвитку.

У літературі не існує одностайності у визначенні кількості та назв наукових історичних шкіл у 1920-ті рр. Практично всі дослідники виділяють школи М.Грушевського, Д.Багалія і М.Яворського. Нерідко до назви додається місце розташування (київська школа М.Грушевського чи харківська Д.Багалія), інколи – напрямок (марксистська М.Яворського) чи проблематика досліджень (соціально-економічна Д.Багалія). Про приналежність наукових шкіл до певних напрямків йшлося вище, а щодо назви, то найчастіше і доречно вона містила прізвище лідера.

Крім зазначених загальноновизнаних деякі автори виділяють й інші наукові школи. Так, Р.Піріг веде мову також про школи М.Слабченка і М.Василенка¹, в «Передмові» до археографічного збірника «Михайло Грушевський: між історією та політикою» (П.Сохань, Г.Боряк, І.Гирич, В.Даниленко, Р.Піріг, О.Рубльов) виділяється також школа Д.Яворницького², на думку В.Сарбея, існувала «наукова лівобережна школа в українській історіографії»³, І.Усенко цілком доречно обґрунтував доцільність виділення школи М. Василенка⁴. О.Оглоблин чітко пов'язував наукові школи з історіографічним напрямком, говорячи про київську культурно-історичну (неонародницьку, соціологічну) школу М.Грушевського, харківську соціально-економічну школу Д.Багалія, історико-правничу школу М.Василенка та історично-економічну школу (можливо, мова йде про школу М.Слабченка)⁵.

З урахуванням існуючих в літературі думок і на підставі власних досліджень вважаємо доцільним виділити в історіографії УСРР 1920-х рр. наукові школи М.Грушевського, Д.Багалія, М.Яворського, М.Слабченка й окремо школу М.Василенка, яка належить як до історії, так і до історії держави і права одночасно.

Виходячи із наших завдань і використовуючи існуючі в літературі положення, подальший виклад доречно побудувати у формі дискусії й наступного узагальнення з використанням як висновків історіографії та наукознавства, так і власних досліджень.

Відразу зазначимо, що загальноновизнаного й усталеного визначення терміна *наукова історична школа* не існує і, скоріше за все, існувати не може з огляду

на унікальність кожної з них. Щодо історичних шкіл 1920-х рр., то ситуація ускладнюється перехідним характером самого історіографічного процесу і прагненням дослідників подати «абсолютне» визначення ознак школи. Такий позитивістський підхід не може дати плідних наслідків при вивченні тенденцій розвитку української історіографії 1920-х рр.

Дійсно, наукові історичні школи 1920-х рр. як певна сукупність і кожна окремо мали стільки неповторних рис, що марно сподіватись на їх формалізацію. Але таке становище не перетворює історичні школи на фантоми, оскільки вони реально існували, виконували певні функції, відіграли цілком конкретну роль у формуванні та реалізації провідних тенденцій історіографічного процесу.

У літературі визначились два концептуальних підходи щодо поняття «наукова історична школа». Перший зосереджує увагу на вивченні структури школи як суб'єкту історичного пізнання. Другий наголошує на вивченні історіографічного процесу як об'єкту пізнання і виходить з тотожності термінів *наукова школа* та *українська історіографія* у певних хронологічних і територіальних рамках.

Процес історичного пізнання – суб'єктивно-об'єктивний, що вимагає врахування особливостей об'єкта й активної ролі суб'єкта. Структуризація (формалізація) має виходити з аналізу певних функцій аналізованого об'єкта з урахуванням суспільної практики, тобто в триаді структура – функції – суспільна практика (історіографічний процес) має відігравати вирішальну роль останній компонент. Таким підходам відповідає структурно-функціональний аналіз, який підсумовує переваги структурного і функціонального методів, дозволяє через суспільну практику з'ясувати активну роль наукових шкіл у творенні історичного знання.

Інакше кажучи, доцільно з'ясувати послідовно наслідки структурного і функціонального підходів у вивченні історичних наукових шкіл 1920-х рр., що дозволить уявити їх структуру і функції як суб'єктів поступу історичної науки. Далі шляхом суб'єктно-об'єктного аналізу стану науки буде реконструйовано роль наукових шкіл у творенні науки як соціального феномену, тобто активну роль суб'єкта в процесі взаємодії науки і суспільства.

Серед визначень наукової історичної школи нашу увагу привернули насамперед найбільш розповсюджені та ті, що дозволяють застосувати їх до 1920-х рр. Так, Л.Винар прагне подати якісні ознаки наукової школи у певній субординації і виділяє таку структуру «ідеальної» школи: засновник, учні та співробітники, організаційна основа з науково-дослідним науково-педагогічними установами, спільність історіософських та історіографічних концепцій, видавнича база, тематика, середовище і наявність «емоційного фактору»⁶.

Природно, що за таким дещо абстрактним визначенням важко проаналізувати специфіку даних шкіл. Аналізуючи київську школу М.Грушевського, Л.Винар зарахував до неї різні генерації дослідників – учнів М.Грушевського, М.Довнар-Запольського і зрештою В.Антоновича⁷. Отже, таке розширене тлумачення наукової школи не дає можливості з'ясувати роль шкіл в історіографічному

процесі, визначити приналежність до них окремих дослідників та особливості структури наукових шкіл 1920-х рр.

Натомість В.Ульяновський і С.Кіржаєв обґрунтовують вкрай граничну структуру школи. Скажімо, школу М.Грушевського вони обмежують колом молодих науковців, які пройшли науковий вишкіл біля лідера, успадкували його методи, поглибили і розвили його ідеї⁸. Але загальновідомо, що у 1920-ті рр. більш ефективно (порівняно з учнями М.Грушевського) це робили кваліфіковані співробітники Історичних установ ВУАН. Можливо тому дослідники в методологічному аспекті пробують заперечити як звужене (зведення наукової школи до певного методу дослідження), так і розширене (зарахування до школи всіх прихильників схеми лідера) тлумачення школи, не виходячи при цьому за межі структурного аналізу⁹. У принциповому плані з таким підходом можна погодитися при врахуванні двох обставин. По-перше, такий аналіз призводить до певного розчинення специфіки, «фірмових» рис школи і ускладнює чітке визначення ролі школи в історіографічному процесі.

Визнання наявності у школі М.Грушевського декількох генерацій дослідників, методолого-методичного розмаїття їх творчості й відсутності монолітності приводить В.Ульяновського до логічного висновку про її елітарний характер¹⁰. Інакше кажучи, вона об'єднала найширше коло найкращих прихильників вченого попри відмінності в поглядах на зміст історичного процесу, історіософських переконаннях, приналежність у минулому до різних шкіл і навіть різні суспільно-політичні погляди – заради збереження і розвитку традицій національної історіографії в умовах радянської влади.

О.Пріцак виділяє такі суто функціонально-технічні ознаки школи (розмежовуючи історіографію та історіософію): наявність авторитетного і «свідомого свого завдання» лідера з талановитими учнями; сполучення науково-дослідних і науково-допоміжних структур; створення належної фінансово-економічної бази і наявність постійних спільних завдань¹¹.

Значення цих ознак підтверджується позитивним і негативним досвідом 1920-х рр. Так, брак виділених О.Пріцаком рис не дозволяє осередки Д.Яворницького та О.Оглоблина вважати науковими школами. Водночас, ігнорування теоретико-методологічних і дослідницьких складових наукових шкіл не дозволяє зрозуміти причин того, чому науково-дослідні кафедри (далі – НДК) у Ніжині не створила наукової школи попри наявність виділених О.Пріцаком ознак.

Росіянин С.Михальченко, проаналізувавши численні думки наукознавців та історіографів, вважає доречним попри «размытость и неясность критериев выделения научных школ» виділити дві складові наукової історичної школи – науково-педагогічна основа появи школи (у подальшому вона втрачає домінуюче значення) і спільність методів праці й близькість тематики як методологічне підґрунтя¹².

Подібних засад дотримується О.Юркова щодо школи М.Грушевського, що дозволило зробити ряд оригінальних висновків про типові ознаки наукових

історичних шкіл 1920-х рр. Йдеться про їх виникнення на базі НДК, нетривалий час існування, необхідність ретельного аналізу творчості дослідника для зарахування його до школи, про підготовку у школі одночасно істориків і спеціалістів зі споріднених дисциплін. Все це, як доречно підкреслює дослідниця, зумовлює складність визначення цього феномену¹³. Водночас акцентування уваги на унікальності школи М.Грушевського ускладнює виявлення типових для наукових шкіл УСРР 1920-х рр. рис і системний аналіз історичної науки як органічної цілості.

Аналогічний аналіз здійснив Р.Мерников щодо діяльності Д.Яворницького. Зокрема, він виділяє в діяльності шкіл педагогічний, дослідницький і просвітницький аспекти, а ознаками наукових шкіл вважає чітке місце в історіографічному процесі й науковому соціумі, здатність учнів піти далі засновника¹⁴.

Вивчення школи Д.Багалія переконало О.Богдашину в наявності трьох визначальних ознак наукової школи 1920-х рр. (наявність наукового закладу, науково-дослідного колективу і наукового напрямку), причому не всі співробітники відповідного дослідного закладу (скажімо, нав'язані владою аспіранти-комуністи) належали до школи¹⁵.

Підводячи підсумки «вузького варіанту» структурного підходу до визначення наукових історичних шкіл 1920-х рр., позитивним вважаємо виділення комплексу формальних ознак внутрішньої структури (лідер – засновник, колектив учнів і співробітників з рисами еліти, науково-організаційна основа – дослідні, педагогічні й просвітницькі структури, матеріально-фінансове підґрунтя, спільність теоретичних, методичних і тематичних уподобань, видавнича база з всеукраїнським періодичним органом, наукове середовище, певне місце в історіографічному процесі і свідомо належність до української історіографії).

Але формально-структурний підхід націлений на аналіз феномену не на рівні сутності, а на рівні явища, тобто увага зосереджується на зовнішніх і поверхових, а не сутнісних рисах. Подолати це протиріччя шляхом використання функціонального методу при збереженні примату структуралізму прагнуть прибічники «широкого варіанту» структурного підходу. Це істотно наближає вчених до розкриття сутності наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр.

Скажімо, О.Оглоблин розглядав наукові школи 1920-х рр. як форму існування течій історичного знання. Тому їм були притаманні ідейно-методологічні традиції, сфера наукових інтересів і проблематика, коло громадсько-політичних і персонально-групових відносин та впливів, науково-організаційна структурованість і періодичний орган¹⁶. Він вважав, що всі школи проходили різні стадії становлення і не набули чітких форм і рис. Але це не заважало їм творити державницьку традицію в оригінальний для кожної спосіб. Найбільш плідно це робили історико-економічна та історико-правнича школи. Важко погодитись з О.Оглоблиним в оцінці шкіл М.Грушевського і Д.Багалія, які нібито продовжували «давню народницьку традицію». Адже О.Оглоблин чітко розумів мультипарадигмальний статус історіографії 1920-х рр. внаслідок діяльності різних шкіл. Зміст його полягав у синтезі народництва і державництва, що й визначало

«дух» історичної науки¹⁷. Зрозуміло, що цей «дух» в першу чергу творили саме школи М.Грушевського і Д.Багалія.

Отже, порівняно з дореволюційним часом історична наука УСРР 1920-х рр. значно ускладнилась внаслідок діяльності декількох шкіл і свого перехідного характеру. Взаємодія шкіл на базі неонародницьких, соціально-економічних, історико-соціологічних і марксистських традицій творила нову, національно-державницьку течію. Наукові історичні школи виконували провідну функцію – творення нового на основі збереження і розвитку набутого.

О.Домбровський вважав школу елітарним осередком напрямку, який історіографічні здобутки і традиції у контексті духовності народу передає наступній генерації. Внаслідок багатоманітності історіософських концепцій і наявності ідейно різних інтелектуальних середовищ на кожному етапі розвитку історичної науки функціонують декілька шкіл¹⁸. Він правильно для 1920-х рр. виділив функцію міжпоколінної передачі здобутків національної історіографії в умовах гострого ідеологічного протиборства. І хоча ці можливості наукових шкіл були обмежені, вони в цілому зуміли зберегти континуїтет у поступі історичного знання.

Виділена дослідником «елітарність» складу шкіл мала принципове значення в умовах радянського пресингу і як протидія владі у «розчиненні» старих науковців серед прихильників марксизму. Це добре розуміли й самі історики, намагаючись згуртувати навколо ВУАН, НДК, наукових товариств тощо саме еліту старої та нової генерації. Це дозволяло пристосувати дореволюційну спадщину до нових реалій. Тому певний консерватизм усіх (хіба що за винятком марксистів) наукових шкіл і високі вимоги до членства виглядають доречними і виправданими. І хоча не з усіх елітних осередків виникли наукові школи, всі тогочасні школи постали на основі елітарних об'єднань.

Під таким кутом всі наукові школи можна розглядати як осередки – об'єднання найбільш кваліфікованих, здібних, відданих справі й патріотично налаштованих вчених на противагу радянізації. Зрештою, теорія еліт добре зарекомендувала себе в соціальних дослідженнях та її використання може призвести до цікавих та оригінальних спостережень.

Так, Н.Полонська-Василенко по суті вважала всю історіографію УСРР 1920-х рр. «київською школою ґрунтового документалізму» В.Антоновича, виділяючи в ній безпосередніх учнів засновника (Д.Багалій, І.Линниченко, В.Ляскоронський, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, В.Данилевич, О.Грушевський), дослідників другого (учні учнів) і третього (учні учнів учнів В.Антоновича) поколінь. Осередки цієї школи діяли у Києві (М.Грушевського і М.Василенка), Харкові (Д.Багалія), Одесі (М.Слабченка), Дніпропетровську, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Кам'янець-Подільському і нараховували близько 60 дослідників¹⁹. Така абстрактна оцінка не дозволяє врахувати особливості історіографії 1920-х рр., зрозуміти якісну відмінність між окремими осередками, перебільшує реальну вагу в історіографічному процесі одних вчених (В.Ляскоронського, І.Линниченка чи В.Данилевича), недооцінює інших тощо.

Проте не це привернуло нашу увагу. Н.Полонська-Василенко правильно пов'язала елітарний склад шкіл (навіть школа М.Яворського була елітою у середовищі марксистів) з піднесенням історичної науки УСРР 1920-х рр. Нами ця тезу докладно обґрунтовано при аналізі кадрового потенціалу.

Дослідниця чи не першою при вивченні шкіл врахувала саморефлексію наукового соціуму 1920-х рр., який витоки української історіографії вбачав у школі В.Антоновича. Зрозуміло, що ця об'єктивна оцінка в опосередкованій формі віддзеркалює роль наукової школи у формуванні суспільної історичної свідомості. За аналогією нагадаємо, що наукова школа «Анналів» існувала 60 років багато в чому завдяки саморефлексії французької та світової наукової громадськості попри існування в її межах генерацій з різними історіографічними традиціями. Тобто ця школа є до певної міри стереотипом, хоча вона є реальним фактором світової історіографії.

Важливість суб'єктивного чинника у формуванні і функціонуванні наукової історичної школи на прикладі школи М.Грушевського доводить С.Білокінь, виділяючи відповідні її ознаки – фахову ментальність і «наявність конкретної спільності, що сама перетворює вчених на школу»²⁰.

Психологічні підходи дають позитивні наслідки при комплексному аналізі наукових і соціальних чинників. Причому, в перехідні епохи суспільно-політична детермінованість поступу історичного знання стає менш жорстокою. Адже в перехідні часи існують альтернативні історіографічні традиції, що надає вченому право вибору.

Зрозуміло, що в УСРР 1920-х рр. цей вибір обмежувався режимом і взагалі будь-яка традиція національної історіографії мімікрувала. Ці нюанси дозволяють, наприклад, зрозуміти причини перебування палкого марксиста-революціонера О.Гермайзе у школі М.Грушевського чи прагнення державників М.Слабченка та О.Оглоблина реалізуватись через марксистську соціологію.

Типовим для сучасного «розширеного» тлумачення історичної школи є ототожнення В.Зарубою школи М.Грушевського з Історичною секцією ВУАН²¹. Такий підхід виходить з того, що головною ознакою школи є науково-педагогічна складова. Але такий монізм не дозволяє зрозуміти того, чому одні науково-педагогічні структури (М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка і М.Василенка) кваліфікуються дослідником як наукові школи, а інші (НДК у Ніжині, Дніпропетровську, Кам'янець-Подільську, УІМЛ) – ні. До того ж у 1920-ті рр. учні нерідко не поділяли історіософських і суспільних традицій учителів, що, за В.Зарубою, не дозволяє їх зарахувати до відповідної школи. Спроба подолати жорстку залежність неоднопорядкових дефініцій «наукова школа вченого» і «наукові установи під керівництвом вченого» за рахунок етнополітичної категорії (національна спрямованість) лише доводить обмеженість монізму.

Таким чином, і «вузький», і «широкий» варіанти структурного (позитивістського у своїй основі) аналізу сутності наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. мають право на існування і дають у сукупності уявлення про їх

ознаки й особливості структури. Вони з'ясовують деякі особливості історіографічного процесу – його перехідний характер, протистояння національної і радянської історичної науки, детермінованість існування шкіл і осередків формуванням національно-державницької течії. В таких умовах існування декількох шкіл виглядає цілком логічним. Проте структурний аналіз наголошує на формальних ознаках наукових шкіл і не дозволяє повною мірою проаналізувати їх функції та роль у поступі історичної науки УСРР 1920-х рр. До того ж позитивістське уявлення про школи дещо спотворює об'єктивну реальність.

У цьому плані доречними є думки Я.Грицака про неможливість визначити формальні критерії шкіл через абстрактність методологічних ознак (це не дозволяє відрізнити школи) і ненадійність науково-педагогічного критерію через природність переходу учнів на інші історіософські позиції порівняно з учителями. Вчений розв'язує цю проблему через відмову від позитивізму: «Треба раз і назавжди відмовитися від термінологічних суперечок у плані визначення формальних критеріїв», оскільки «завжди будуть явища, які не підходять під наперед означені критерії»²². Львівський учений погоджується з думкою Б.Крупницького про наукову школу як своєрідну майстерню для допомоги лідеру в його творчості, причому головною ознакою школи є метод і матеріали праці, а не ідеологія чи характер досліджень²³. Наукова школа впливає на історіографічний процес як досягненнями, так і прорахунками. До речі, Я.Грицак виділяє в 1920-ті рр. школи М.Грушевського, Д.Багалія і М.Яворського.

У концептуальному плані найбільш широке визначення школи шляхом порівняння категорій «науковий напрямок» і «наукова школа» подав О.Ясь. Так, школа охоплює певний регіон і зусиллями декількох поколінь вчених забезпечує тривалість наукових традицій та визначає провідну проблематику в межах концепції школи. Концепція школи, як зазначає дослідник, включає провідну ідею, систему аргументації, простір і час функціонування висунутих положень, провідну соціальну верству²⁴.

У річищі однієї концепції може існувати декілька наукових історичних шкіл, що різняться проблематикою, методологією (принципами побудови концепції) і умовами дослідницької праці. Такий підхід націлює на використання структурно-функціональних підходів, дозволяє розглядати школи як частину системи історичної науки, спрямовує зусилля не стільки на визначення структури наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр., скільки на з'ясування їх функцій в історіографічному процесі. За нашим переконанням, головними з них були такі: по-перше, забезпечення континуїтету поступу національної історіографії, по-друге, формування національно-державницької течії. За радянського режиму це мало й принципове суспільно-політичне значення.

Аналіз діяльності наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. обов'язково має враховувати час їх існування. У більш-менш нормальних умовах потрібно, на думку Ю.Мицика, щонайменше 20 років «кропіткої праці вчених» лише для

створення школи²⁵. У літературі оптимальним для природної реалізації потенціалу школи вважається період творчості принаймні двох поколінь дослідників.

Та школи 1920-х рр. мали десь 6–8 років для свого функціонування у складних умовах. З огляду на часові параметри вони не завершили формування, що мало негативні наслідки. Але у 1920-ті рр. історичний час щодо історіографічного процесу прискорився за рахунок ефективного використання дореволюційної спадщини та самовідданої праці вчених, які розуміли небезпеку погрому і тому діяли енергійно та наполегливо. Тому в ці роки в розумінні соціального часу дозволили більшості шкіл в значній мірі реалізувати свій потенціал, принаймні в соціально-політичному і соціокультурному вимірі, стати чільною складовою механізму взаємодії науки і суспільства.

І все ж школи 1920-х рр. не встигли (а деякі не змогли) набути всіх необхідних науковим школам рис і тому дослідники воліють вести мову не про школи, що склалися, а про «школи, що формувалися»²⁶. Природно, краще додали проблему часу діяльності школи на чолі з відомими та авторитетними лідерами, вченими, які спирались на дореволюційні традиції та міцну науково-організаційну базу (школи М.Грушевського і Д.Багалія).

Наприклад, школа М.Василенка постала на базі однієї з найстабільніших академічних установ (Комісії по вивченню історії західно-руського і українського права) завдяки дієздатному колективу, здібним учням, а головне – вмінню лідера організувати творчий процес і чітко визначити проблематику, якою стала державно-правова історія Гетьманщини. «Я із задоволенням згадую ті роки, – писав на еміграції найздібніший учень академіка Л.Окиншевич. – Це пояснюється атмосферою толерантності, що її вносив голова Комісії акад. Василенко. Це вело до дружньої співпраці... Як наслідок, історією цієї Комісії є історія її праць. І досягнень, а не, як часто буває, історією боротьби різних груп і суперництва поміж окремими її членами»²⁷.

Для долі інших шкіл фактор часу мав більш суттєві, до фатальних включно, наслідки. Наприклад, долаючи опір М.Грушевського і за сприяння Д.Багалія у середині 1920-х рр. О.Оглоблин успішно почав створювати власну школу – настільки успішно, що подекуди дослідники вважали її формування dokonаним фактом²⁸. Поглиблений аналіз дозволив І.Вербі довести, що школу О.Оглоблину не судилося створити²⁹, причому, за нашим переконанням, саме нестача часу затримала перетворення осередку О.Оглоблина у його школу.

В обґрунтованості такого висновку переконує вивчення діяльності М.Слабченка зі створення наукової школи в Одесі. Так, перші спроби організувати осередок українознавства він зробив ще у 1906–1907 рр. за допомогою «Просвіти». У 1921–1925 рр. він очолив ініціативну групу відомих вчених (Є.Загоровський, К.Копержинський, О.Рябінін-Склярєвський, В.Гордієвський та інші) зі створення науково-організаційної бази школи. Після декількох невдалих спроб у 1925–1926 рр. було створено Одеську секцію Харківської НДК історії української культура і соціально-історичну секцію Одеського наукового

при ВУАН товариства³⁰, що дозволило створити школу, відкрити аспірантуру, визначати своє місце в історіографічному процесі, публікувати наслідки роботи, встановлювати творчі взаємозв'язки з іншими школами тощо³¹.

Отже, фактор часу відіграв значну, хоча й не вирішальну роль у створенні та функціонуванні шкіл. Вирішальне значення мала наявність відповідного дореволюційного потенціалу з авторитетним лідером старої формації на чолі та вміння пристосовуватися до своєрідних умов 1920-х рр. Це дозволяло хронологічний, недостатній для постання шкіл час, перевести у час соціальний. Приклад школи М.Слабченка свідчить про провідну роль лідера, необхідність підтримки нової школи з боку хоча б однієї з провідних шкіл (М.Грушевського чи Д.Багалія) та залучення до справи української наукової інтелігенції. У цьому сенсі школа М.Слабченка стала логічним завершенням тривалого поступу українського руху в Одесі³².

Водночас лише збереження дореволюційних традицій і відсторонення від формування національно-державницької течії не вело до утворення шкіл, оскільки це виключало такі осередки з історіографічного процесу 1920-х рр. Вони не виконували визначальну функцію шкіл – не брали участь у творенні нових історіософських концепцій і суспільних традицій, що призводило до втрати завойованих позицій.

Наприклад, Д.Яворницький мав достатню для школи науково-організаційну базу (науковий музей, НДК українознавства), працював в Інституті народної освіти (далі – ІНО), проводив комплексні дослідження Дніпрельстану тощо³³. Його осередок мав також більшість інших ознак наукової школи – авторитетного лідера, дореволюційні традиції, усталену тематику, учнів і послідовників. Проте прискіпливий аналіз виявляє брак періодичного органу, недостатню кількість і не найкращу якість учнів і послідовників (А.Добровольський, П.Матвієвський, В.Греков, Д.Степанов та інші, серед яких лише К.Гуслистий залишив помітну згадку), особливості вдачі самого Д.Яворницького як науковця, хоча його внесок в історіографію не заперечується.

Діяльність Д.Яворницького та його осередку відповідала вимогам дореволюційного часу і не вписувалась в реалії 1920-х рр. Скажімо, його творчість була скоріше описовою, ніж аналітичною, не створив дослідник й оригінальної методології чи методики і наукової концепції історії Запорозжя, оскільки «ідеалізація запорозького козацтва, – наголошують сучасні дослідники його творчості, – не може служити серйозною основою ідеології історичних досліджень»³⁴. У цьому сенсі осередок Д. Яворницького продовжував розгляд історії запорозького козацтва у традиційному історично-етнографічному дусі при недостатній увазі до політичних і соціально-економічних проблем, з ідеалізацією дій запорозжців та неісторичною оцінкою політики Коша. Про це писали й дослідники 1920-х рр.³⁵. До того ж і праці самого Д.Яворницького лише завершували дореволюційні розробки. Усе це перешкоджало творенню школи в дусі історіографії 1920-х рр., а тому твердження про створення

Д.Яворницьким «історично-етнографічної школи» виглядають недостатньо обґрунтованими³⁶.

Між тим історія Запорожжя була вдячним полем для втілення державницьких і соціально-економічних підходів, що блискуче довели у 1920-ті рр. М.Слабченко, Н.Полонська-Василенко, М.Горбань³⁷ і своїми двома розвідками член осередку В. Греков³⁸.

Важливою якісною ознакою наукових шкіл були історіографічні студії. Вони були проявом саморефлексії щодо власної ролі в історіографічному процесі, а їх аналіз дозволяє уточнити наші уявлення про рівень професійної культури авторів і відповідних шкіл. До речі, осередок Д.Яворницького їх не мав.

Планово і цілеспрямовано історіографічні дослідження проводила школа Д.Багалія, причому приклад подавав лідер. Його оцінки, попри радянську дійсність і крайню обережність, дають можливість зрозуміти усвідомлення творцями історіографії 1920-х рр. провідних тенденцій поступу вітчизняного історичного знання. Найбільш показовими є оцінки доробку М.Грушевського та М.Яворського³⁹.

Д.Багалій вважав праці лідера московських істориків-марксистів М.Покровського вдалою інтерпретацією марксистського висвітлення історії України, вітав критику великодержавництва і спирався на них у обстоюванні самостійності української історії. У дискусії з М.Яворським поряд із визнанням доречності істмату містилося категоричне заперечення антиісторичних і антинаукових прийомів (механіцизм, вульгаризація, спрощення, економічний детермінізм, недостатня обізнаність з джерелами і літературою) та підкреслювалась необхідність побудови нових концепцій на ґрунті дореволюційної спадщини⁴⁰. Цією дискусією Д.Багалій прагнув вплинути на позицію українських марксистів і залучити їх шляхом компромісу до національної історіографії. В оцінці творчої спадщини М.Грушевського харків'янин безперечно визнає його видатні здобутки у створенні схеми історії України і наголошує на необхідності її збагачення соціально-економічним аналізом.

Провідне положення серед інших займали школи М.Грушевського і Д.Багалія. Вони прагнули не стільки створити власну школу, скільки об'єднати еліту істориків для розвитку (М.Грушевський) чи творення нової (Д.Багалій) схеми історії України на основі континуїтету з дореволюційними традиціями. При цьому наголошувалося на врахуванні новітніх здобутків соціального знання на тлі подолання методологічної кризи. Все це й забезпечувало формування національно-державницької течії, реалізацію соціально-політичного змісту вітчизняної історичної науки. Реалізація цього стратегічного завдання передбачала вирішення ряду тактичних питань – опрацювання нових джерел, вивчення нових проблем, використання нових підходів тощо. Інакше кажучи, М.Грушевський і Д.Багалій розглядали свої школи як авангард (еліту української історіографії 1920-х рр.).

Цю роль школи найкраще усвідомив і реалізував М.Грушевський, що розуміли й сучасники. Скажімо, за Д.Багалієм, установи М.Грушевського

забезпечили планове прирощення знання з актуальних проблем, успішно готували нову генерацію, організовували координацію досліджень старшого, середнього і молодшого поколінь, перетворили «Україну» у провідний всеукраїнський часопис, продовжили традиції В.Антоновича. Внаслідок цього вони стали «головним осередком» поступу історіографії⁴¹.

Важливо, що М.Грушевський робив це свідомо. Зокрема для запобігання «новій руїні й реакції»⁴² і забезпечення політичних умов реалізації своїх ідей він пішов на певний політичний компроміс з владою, свідомо зробивши своїм осередком Історичну секцію ВУАН. Для нього власна школа була засобом втілення ідеї національної академії як комплексу самодостатніх дослідних структур із відповідним науково-організаційним забезпеченням, теоретико-методологічним обличчям. Підготовка аспірантів була лише однією зі складових цього комплексу.

Отже, М.Грушевський створював наукову школу в широкому сенсі, подібно до школи «Анналів», як синонім української історіографії 1920-х рр. чи її елітарної частини. Нагадаємо, що саме таке тлумачення наукової школи обстоює О.Домбровський. Така схема була раніше ним випробувана. Нове полягало в тому, що внаслідок особливостей історіографічного процесу 1920-х рр. у межах цієї елітарної (широкої, комплексної школи) співіснували нові та старі історіософські напрямки – неонародницький, історико-культурницький, соціологічний, державницький.

Ігнорування задуму М.Грушевського призводить до необґрунтованих закидів. Так, В.Перетц саркастично називав Історичну секцію ВУАН «універмагом», а радянські дослідники педалювали на аморфності її структури⁴³.

Більш толерантний і менш амбітний Д.Багалій збирав під своїм дахом (широкої, комплексної школи) всіх значних негрушев'янців. Це дозволило йому патрувати формування не лише нових напрямків (соціально-економічного, історико-економічного, соціологічного, національно-державницького), але й нових шкіл (М.Слабченка) та осередків (О.Оглобина). З цього погляду створення власної (вузької) школи Д.Багалія мало підпорядковане значення⁴⁴, а визначальну роль для історіографічного ренесансу 1920-х рр. мала його науково-організаційна роль з підтримки М.Слабченка, О.Оглобина, Н.Полонської-Василенко, В.Романовського, В.Барвінського, М.Максимейка та багатьох інших дослідників. Питання ж щодо творчості власне Д.Багалія та його харківської школи достатньо розроблено, що робить твердження про чільну роль школи аксіоматичним.

У світлі вищенаведеного нам уявляється значною мірою перебільшеним протиставлення М.Грушевського і Д.Багалія. Кожен із них зробив своє для поступу науки. Йдеться про творення шкіл, згуртування еліти, визначення і виконання завдань шкіл та історіографії в цілому. Час визначив роль кожного в реалізації провідних тенденцій історіографічного процесу, в піднесенні історичної науки у 1920-х рр. та в її погромі на початку 1930-х рр.

Наголосимо, що підходи М.Грушевського і Д.Багалія до створення «широкої» наукової історичної школи були принципово однопорядкові, вони доповнювали одне одного, дозволяли виконувати головні функції наукових шкіл УСРР 1920-х рр. Саме ці два підходи до змісту історіографічного процесу визначали соціокультурну сутність історичної науки УСРР 1920-х рр.

Отже, серед наукових історичних шкіл 1920-х рр. доцільно виділити два типи – широкі, комплексні, і вузькі, звичайні. У цій класифікації визначальною є постать лідера. Комплексні школи М.Грушевського і Д.Багалія були найбільш дійовими суб'єктами історіографічного процесу, найефективніше виконували свої функції, творили провідні тенденції поступу науки. Ця класифікація відповідає існуючим підходам до визначення шкіл, дозволяє врахувати особливості історіографічного процесу 1920-х рр. як перехідного, періоду гострої боротьби ідей і традицій, періоду подолання методологічної кризи, що робить діяльність наукових лідерів визначальною для шляхів розвитку науки.

Природно, що така класифікація має свої переваги та недоліки і не претендує на абсолютну істину. Скажімо, мають рацію послідовники В.Ульяновського, які відмежовують власне школу («вузьку») М.Грушевського від форми реалізації ним ідеї організації науки, що набула у 1920-ті рр. втілення в Історичній секції ВУАН⁴⁵. Але ми надаємо перевагу власним підходам з огляду на можливість за їх допомогою краще з'ясувати функції і роль наукових шкіл на тлі особливостей поступу науки у 1920-ті рр. Так, М.Грушевський і Д.Багалій з огляду на боротьбу з більшовицьким тлумаченням історії об'єднували всі можливі ресурси, що дозволило українській історіографії до кінця 1920-х рр. протистояти тиску радянського режиму.

До вузького типу шкіл, головними функціями яких були підготовка аспірантів і розробка певного кола дослідницьких проблем у межах національно-державницької течії, належать школи М.Слабченка, М.Василенка і власне школи М.Грушевського та Д.Багалія (відповідні НДК). Їх особливості (роль і функції) простежуються на прикладі школи М.Слабченка, про конкретні особливості діяльності якої йдеться в нашій монографії про академіка⁴⁶.

Так, діяльність школи набула всеукраїнського масштабу⁴⁷ через тісні дослідницькі зв'язки з установами Києва, Харкова, Одеси і регіону. Вона продовжувала дореволюційні традиції українських істориків міста, чітко орієнтувалась на опрацювання місцевих багатих архівосховищ (Запорозького архіву зокрема, який містився в Одесі⁴⁸) і книгозбірень, визначила як пріоритетну соціально-економічну та історично-економічну тематику в річищі національно-державницької течії.

Структурно школа складалась з різних за типом і характером установ. До науково-педагогічної основи входили державні інституції (семинар підвищеного типу ІНО та аспірантура НДК), дослідно-державні (НДК) та громадські (соціально-історична секція Одеського наукового при ВУАН товариства зі своїми «Записками»). Така комбінація дозволяла поєднати переваги і

компенсувати вади державних і громадських, науково-педагогічних і науково-дослідних установ та вправно виконувати основні завдання історичних шкіл.

Учні М.Слабченка розвивали основні постулати концепції вчителя. Так, вони доводили самостійність української історії на ґрунті самодостатності економіки, обґрунтовували провідну роль Одеси у зовнішній торгівлі України, вивчали роль Південної України у запровадженні ринкових відносин і негативну роль у цьому імперської політики і російського капіталу. Академік разом з учнями аналізував політичну спрямованість соціально-економічних і державно-правових інститутів на соціологічних, в тому числі марксистських засадах⁴⁹.

Така методика збагачувала національно-державницьку течію за рахунок соціологічного аналізу, комплексного вивчення визначальних для кожної епохи економічних, соціально-політичних, державно-правових явищ. Тому роль школи М.Слабченка в історіографічному процесі визначалась спробою виробити «єдиний синтетичний метод»⁵⁰ у шатах марксистської соціології як варіант комплексного (історико-політичного, історично-економічного та історично-соціологічного) наповнення національно-державницьким змістом історії України.

Водночас, вади у вигляді решток позитивізму і хиб марксистського монізму до певної міри знецінювали ці пошуки. Зокрема, в працях одесита проглядається поверховість, жорстка соціально-економічна детермінованість подій, зустрічається епігонство щодо заполітизованих тез М.Яворського⁵¹.

Вплинули на становлення школи й стосунки між М.Грушевським і Д.Багалієм: перший перешкоджав, а другий сприяв процесу, що дає формальну підставу деяким дослідникам вважати одеситів лише часткою школи Д.Багалія⁵². Між тим, ця обставина висвітлює ще одну специфічну рису «вузьких» шкіл 1920-х рр.: в умовах певного протистояння М.Грушевського і Д.Багалія вони могли виникнути лише при сприянні одного з них.

І все ж школа М.Слабченка в очах дослідників і сучасників була цілком самодостатньою⁵³, причому Д.Багалій виділив ще у 1920-ті рр. її «фірмові» риси⁵⁴.

Природно, що школа М.Слабченка за кількісними та якісними показниками не досягла рівня шкіл М.Грушевського чи Д.Багалія, залишалась периферійною, не набула всіх рис класичної наукової школи, що позначалось на виконанні притаманних їй функцій, на ролі в історіографічному процесі. Але вона мала необхідну «критичну масу» типових ознак наукової історичної школи УСРР 1920-х рр.

Діяльність школи М.Слабченка доводить, що в історіографії УСРР 1920-х рр. існували центральні наукові школи (київська та харківська) і периферійні. Останні відігравали вирішальну роль у розгортанні українського руху в регіонах, творили місцеві наукові традиції. Досвід школи М.Слабченка для Півдня України залишається унікальним.

Тому цілком закономірно сам вчений головним підсумком своєї діяльності вважав створення власної школи, підготовку двох десятків науковців і «... поворот української історичної науки на рейки економічної й соціальної

історії та нової історії України. В мене було тут багато помилок, – писав заарештований академік, – багато недоробленого й поспішного, як то бува при началі роботи, але напрямок був цілком новий. І він зостанеться»⁵⁵.

Одеська школа змогла реалізуватися у взаємодії з іншими структурами. Наголосимо, що всі школи 1920-х рр. були об'єктивно приречені на взаємодію як логікою протистояння радянсько-марксистській науці, так і закономірностям поступу національної історіографії.

До речі, при обговоренні відповідного розділу нашої монографії «Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр.»⁵⁶ виникла цікава дискусія. З урахуванням цього варто зупинитись на її питаннях, що дозволить повніше охарактеризувати роль шкіл в історіографічному процесі через їх взаємодію.

Отже, під взаємодією розуміється взаємообумовленість існування різних наукових історичних шкіл 1920-х рр. Йдеться не тільки і не стільки про жорстку і безпосередню, однозначну детерміністську взаємодію, а про всю сукупність зв'язків шкіл – внутрішніх і зовнішніх, суттєвих і поверхових, необхідних і випадкових, колективних та особистих і т.п. Таке розуміння взаємодії враховує суперечливу, перехідну і не завжди чітко визначену сутність як власне шкіл, так й історіографічного процесу в цілому. Наш аналіз має на меті з'ясувати спрямованість взаємодії та її наслідків (прямі й зворотні зв'язки) у контексті поступу історичної науки, що визначає взаємозв'язок наукових шкіл як спосіб функціонування шкіл і науки в цілому. При цьому змістом взаємодії був обмін інформацією, включеність в історіографічний процес.

На взаємодію та співробітництво шкіл впливали дві групи протилежних за наслідками чинників. Корисними для співробітництва були переважно об'єктивні фактори (потреба протистояння режиму, необхідність координації досліджень, необхідність формування національно-державницької течії, зрештою реалізація всіх функцій), хоча й роль суб'єктивних (особисті симпатії, земляцтво, родинні зв'язки, близькість проблематики, спільність суспільних позицій і т.п.) від цього не стала другорядною. Перешкоджали співробітництву переважно суб'єктивні причини (амбіції, свідомо дія влади, колишні образи, традиції протистояння), причому вони достатньо проаналізовані в літературі. Суттєвим бар'єром були й об'єктивні причини – природна конкуренція шкіл і окремих науковців, відмінності у ставленні до радянського режиму і в політичних позиціях, індивідуальний характер творчої праці, природні протиріччя між істориками за лініями Київ-Харків, центр-провінція, різні історіософські традиції тощо.

Тому взаємодія наукових шкіл визначалась сумарним вектором дії цих двох груп чинників. Співробітництво шкіл набувало у кожному конкретному випадку своєрідних форм і відбувалось на макро- (школи в цілому) і мікро- (окремі вчені чи їх групи) рівнях.

Наголосимо, що протиборство і дискусії наукових шкіл мали не менш плідні наслідки порівняно зі співробітництвом. Скажімо, саме у протиборстві зі

школою М.Грушевського постали школи Д.Багалія, М.Слабченка та осередок О.Оглоблина.

Про об'єктивну, переважно опосередковану взаємодію наукових шкіл йшлося раніше. Проаналізуємо безпосередню взаємодію, координацію і навіть об'єднання зусиль у вирішенні цілком конкретних науково-організаційних, науково-педагогічних і науково-дослідних проблем.

Так, простежується взаємодія у створенні науково-дослідної інфраструктури – бібліотек, архівів, видавництв. Спільними зусиллями школи домагались створення мережі науково-дослідних кафедр історичного профілю, розширення аспірантури, працевлаштування її випускників, домовлялись про розподіл дисертаційних тем. Досвід діяльності семінарів підвищеного типу як своєрідного підготовчого відділення перед аспірантурою було схвалено НКО УСРР і підтримано М.Яворським, що дозволило мінімізувати негативні наслідки ліквідації університетів⁵⁷.

Усі школи доводили своє значення через взаємодію з іншими. Так, одеська підтримувала творчі та організаційні контакти з академіками Д.Багалієм, М.Василенком, А.Кримським, С.Єфремовим, Д.Яворницьким і навіть неприхильним до неї М.Грушевським, Українським інститутом марксизму-ленінізму тощо. Так, амбітний М.Слабченко розумів, що це єдиний шлях утвердження школи в історіографічному процесі. І навпаки, «хуторянство» Д.Яворницького мало згубні наслідки.

Позитивним прикладом взаємодії було історичне краєзнавство Наголосимо, що таким чином школи зуміли виконати ряд функцій як типових, так і специфічних для наукових шкіл УСРР 1920-х рр. Йдеться про їх вирішальний вплив на піднесення історичного краєзнавства, про залучення до історичних пошуків громадськості й посилення впливу науковців на історичну свідомість суспільства, зміцнення самих шкіл за рахунок місцевих осередків, наукове супроводження роботи з виявлення, обліку, охорони й дослідження пам'яток історії та культури, книжкових та архівних колекцій⁵⁸. Внаслідок вони стали вагомим елементом взаємодії науки і суспільства, уособлювали внутрішню і зовнішню детермінацію історичного знання.

Так, херсонські краєзнавці на чолі з учнем В.Антоновича В.Гошкевичем шляхом вивчення історії колонізації краю довели, що при всій важливості взаємодії різноетнічних і різноцивілізаційних елементів з часів Запорожжя колонізація Таврії мала український характер, і тому її слід розглядати як органічну частину історії України, а не імперської Новоросії чи східного Дешт-и-Кипчак (Половецького степу)⁵⁹.

Історико-краєзнавчі дослідження дозволяли школам включити в орбіту свого впливу й більш значні осередки. Скажімо, за допомогою створеного у 1925 р. Ніжинського наукового при ВУАН товариства краєзнавців ніжинський осередок увійшов в орбіту впливу Історичної секції ВУАН. Взагалі школа М.Грушевського найбільш ефективно проводила історико-регіональні дослідження⁶⁰.

Отже, наукове супроводження школами включення історико-краєзнавчого руху в історіографічний процес за географічним і проблематичним розподілом «сфер впливу» між ними свідчить про наявність взаємодії між ними. Це дозволило науковим історичним школам УСРР 1920-х рр. ще в один спосіб довести провідну роль у поступі історичного знання. Природно, що не варто ідеалізувати чи спрощувати цей процес. Наприклад, Одеська комісія краєзнавства при ВУАН продовжувала дореволюційну великоросійську, антиукраїнську по суті, традицію і цим суттєво шкодила становленню й діяльності школи М.Слабченка.

Всі школи спільними зусиллями захищали інтереси української держави. Йдеться про загальновідомі факти участі М.Грушевського і Д.Багалія у підготовці проекту РНК УСРР «Про зовнішні кордони УСРР» 1924 р. і записки М.Грушевського 1925 р. «До справи східних границь України» (саме «України», а не УСРР – *С.В.*), про складання спільними зусиллями провідних істориків різних шкіл та архівістів переліку українських архівних матеріалів, що потрапили до Росії, тощо.

Єднала школи й боротьба за збереження дореволюційних традицій. Внаслідок взаємодії (дискусії) з Д.Багалієм компромісну позицію з цього питання зайняв М.Яворський, що призвело до співробітництва їх шкіл. Про плідні наслідки цього йшлося в працях дослідників з України і діаспори⁶¹. Наголосимо, що внаслідок посилилась еволюція прибічників М.Яворського в бік національно-державницької течії, сумісними зусиллями створено декілька структур (Український комітет краєзнавства, Харківське наукове при ВУАН товариство) та реалізовано ряд дослідницьких проектів⁶².

Взагалі прикладів сумісних досліджень було чимало. Скажімо, представники шкіл М.Василенка, Д.Багалія, М.Слабченка та аспірантів НДК історії України М.Грушевського вивчали історію української державності, спільними зусиллями О.Оглоблин, М.Петровський і В.Романовський аналізували Літопис Самовидця, історію Запорозжя опрацьовували школи М.Грушевського, Д.Багалія і М.Слабченка тощо. Це дозволило вирішити чимало проблем, причому здобутки цих років суттєво збагатили українську історіографію і багато в чому не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Взаємодія наукових шкіл була елементом механізму саморегуляції української історіографії 1920-х рр., що діяв до погрому українознавства. Оскільки діяльність історичних шкіл була одним із вирішальних внутрішньонаукових факторів історіографічного процесу і дозволяла адекватно реагувати на соціально-політичні і соціокультурні зміни, то взаємодія наукових шкіл відповідно до умов і потреб науки як соціального інституту дозволяла формувати і реалізувати суспільно значущі завдання відповідно до традицій національної історіографії.

На жаль, позитивний потенціал взаємодії наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. не було повністю реалізовано. Останнім часом у літературі значної і навіть перебільшеної уваги надається особистим стосункам лідерів історичної науки 1920-х рр., які були, як відомо, далеко не безхмарними. Проте не особисті

симпатії чи антипатії лідерів і провідних учених визначали взаємодію очолюваних ними шкіл. Вирішальним було інше.

Практично всі керівники шкіл і осередків (М.Грушевський, Д.Багалій, М.Василенко, М.Слабченко, Д.Яворницький, О.Оглоблин і часом М.Яворський) чітко розуміли об'єктивну потребу сумісної праці, хоча кожний розумів це по-різному, а деякі остаточно це зрозуміли на Соловках.

Все вищенаведене щодо визначення змісту, структури і функцій наукових історичних шкіл УСРР 1920-х рр. та їх ролі в історіографічному процесі дозволяє стверджувати, що українську історіографію 1920-х рр. можна вважати єдиною науковою історичною школою, хоча й досить своєрідною. Скажімо, саме так уявляла національну історіографію тодішня патріотична інтелігенція, зараховуючи до неї українських істориків-марксистів М.Яворського і вважаючи її лідером М.Грушевського⁶³. В її очах національна історіографія як єдине ціле протистояла радянському режиму. Інакше кажучи, таке сприйняття історіографічного процесу сучасниками було реальним фактом громадської свідомості.

Такий узагальнюючий підхід враховує факт постанови на базі власне історії України інших галузей українознавства, в першу чергу історії держави і права України. До речі, саме з таких позицій характеризував історіографію 1920-х рр. О.Оглоблин⁶⁴. Тенденція до певного зближення шкіл обумовлювалась і формуванням національно-державницької течії.

Підсумовуючи зазначимо, що в історичній науці УСРР 1920-х рр. здійснювався закономірний процес формування й визначення функцій наукових історичних шкіл. Наявність шкіл – різних і конкуруючих – свідчить про достатньо високий рівень розвитку науки. Вони постали на базі творчого засвоєння традицій національної історіографії, ввібрали в себе здобутки європейського соціального знання. Наукові школи забезпечили континуїтет національної історіографії в специфічних умовах непу, стали осередками декількох альтернативних напрямів розвитку історичного знання, що в цілому успішно долали методологічну кризу початку ХХ ст. і на шляхах взаємодії творили національно-державницьку течію.

Школи готували нову генерацію дослідників, створили свою науково-педагогічну, науково-дослідну і видавничу базу, виробили оригінальну методику і тематику досліджень, взаємодіяли між собою заради науки, очолювали місцевий красзнавчий рух, розвивали ідеї М.Грушевського щодо самостійності історії України.

Діяльність і взаємодія наукових шкіл у межах національно-державницької течії, виконання ними принципово однакових соціокультурних функцій, наявність елементів координації та співробітництва в історіографічному процесі, спільне подолання методологічної кризи в кращих традиціях європейського і вітчизняного соціального знання, уособлення всіма ними національної історіографії у протистоянні більшовизму, незавершеність їх формування дозволяють сьогодні розглядати всі школи української історіографії УСРР 1920-х рр. як одну комплексну, чи широку, наукову школу.

Саме так тлумачила поступ національної історичної науки національносвідома громадськість. Суспільна тогочасна свідомість доречно не враховувала другорядні як для українського руху відмінності шкіл і всю їх сукупність вважала єдиним підрозділом у боротьбі з набираючим силу тоталітарним режимом.

Наголосимо, що з плином часу такий погляд набуває все більшого сенсу, дозволяє чітко відмежувати українську національну історичну науку УСРР 1920-х рр. від наступної радянської і тим самим переглянути усталену в радянські часи періодизацію історії вітчизняної історіографії між світовими війнами.

-
- ¹ Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. – 1996. – № 5. – С.73.
- ² Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): 36 документів та матеріалів. – К., 1997. – С.8.
- ³ Сарбей В.Г., Кравченко В.В. Академік АН УРСР Д.І.Багалій: (До 125-річчя з дня народження) // УІЖ. – 1982. – № 11. – С.154–158.
- ⁴ Мала енциклопедія етносторонності. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С.871.
- ⁵ Оглоблін О. Думки про сучасну українську радянську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.10.
- ⁶ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934): У 50-ліття смерті. – Б.М.: Сучасність, 1985. – С.53, 57.
- ⁷ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – К., 1995. – С.74.
- ⁸ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.156–159.
- ⁹ Там само. – С. 157–158.
- ¹⁰ Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia (Ідея, змагання, діяльність) // Михайло Грушевський: 36 наук. праць і матеріалів міжн. ювіл. конф., присв. 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.28–39.
- ¹¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ – Кембрідж, 1991. – С.45.
- ¹² Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск, 1996. – С.62.
- ¹³ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С.132–133, 174–175.
- ¹⁴ Мерніков Г.І. Риси історичної школи в творчості Д.І. Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжн. наук. конф. – С.32.
- ¹⁵ Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921–1934 рр.). – Харків, 1994. – С.101.
- ¹⁶ Оглоблін О. Думки про сучасну українську радянську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.15–81.
- ¹⁷ Див. також: Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917–1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Art and Science in the U.S. – 1957. – Vol. V/VI. – № 4(18). – 1/2/19/20.

- ¹⁸ Дюбровський О. До питання української історичної школи в діаспорі // Український історик. – 1974. – Ч.4. – С.75.
- ¹⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – С.21–25.
- ²⁰ Білокінь С.І. Київська школа академіка М.С.Грушевського // УІЖ. – 1996. – № 5. – С.106–107.
- ²¹ Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків України Михайла Грушевського // Український історик. – 1991. – № 3–4 (110–111); 1992. – № 1–4 (112–115). – С.147–168.
- ²² Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції. Львів, 24–2 жовтня 1994. – Львів, Нью-Йорк, 1995. – С.138–152.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наук. праць. (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 120.
- ²⁵ Мицик Ю.А. Світовий рівень – українській історичній науці // Пам'ять століть. – 1996. – № 1. – С.4.
- ²⁶ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930). – С.132.
- ²⁷ Окіншевич Л.О. Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С.29.
- ²⁸ Верба І. Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. – Харків, Київ, 1995. – С.297–301.
- ²⁹ Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – С. 96–107, 156–186.
- ³⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.24199. Лист М.Слабченка до М.Василенка від 15.03.1923 р.; Там само. – Ф.ХХХVII. – Спр.223. Протокол № 1 організаційного зібрання Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. 14 августа 1923 г.; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1156. Матеріали про роботу Українського наукового комітету і його організацій (звіти, операційні та видавничі плани, кошториси). 22.01. – 05.12.1927 р. – Арк.200–208; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р–39. – Оп.1. – Спр.38. Протоколи обслідування та список наукових робітників науково-дослідних кафедр в Одесі за 1924 р. – Арк.79.
- ³¹ ДАОО. – Ф.Р–39. Оп.1. – Спр.49. Звіти Одеської секції Харківської катедри по історії української культури за січень – червень 1927 р. – Арк. 3–5; Там само. – Ф.Р–39. – Оп.1. – Спр.73. Відомості про аспірантуру прийому 1928 р. по одеських науково-дослідних установах. 1928 р. – Арк.3; Там само. – Ф.Р–1593. – Оп.1. – Спр.308. Особова справа М.С.Слабченка. – Арк.32.
- ³² Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – поч. ХХ ст. – Одеса, 1994. – С.90–125.

- ³³ Гапусенко І.М. Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1969. – С.20–35.
- ³⁴ Мерніков Г.І. Риси історичної школи в творчості Д.І. Яворницького. – С.33.
- ³⁵ Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. IX. – С. 278–331.
- ³⁶ Заруба В. Постагі: Студії з історії України. Книга друга. – Дніпропетровськ, 1993. – С.5.
- ³⁷ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ, Херсон, 1998. – С.52–64.
- ³⁸ Див.: Греков В. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. // Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XI. – С.209–241; *Його ж.* Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна. – 1928. – Кн.4. – С. 14–20.
- ³⁹ Див.: Багалій Д. Рец. [М. Яворський. Нарис україно-руської історії. – Харків: ДВУ, 1923. – 132 с.] // Книга. – 1923. – № 2. – С.48–50; *Його ж.* Академік М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії. Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217.
- ⁴⁰ Див.: Багалій Д.І., Барвінський В.О. Українські архівні фонди в межах РСФРР // Архівна справа. – 1925. – № 1. – С.34–44.
- ⁴¹ Багалій Д. Організація української історії за рр.1917–1927 // Наукові записки Харківської науково-дослідної катедри історії української культури. – Харків, 1930. – Т. 8. – Вип. 1: Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні. С.26–29.
- ⁴² Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.15.
- ⁴³ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. 1917–1937 рр. – К., 1973. – С.82–84, 95–96.
- ⁴⁴ Див.: Водотика С.Г. З досвіду організації українознавчих студій в 1920-і роки // Україна між двома світовими війнами: Зб. статей. – Тернопіль, 1994. – С.3–11; *Його ж.* Формування історичних шкіл в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 1998. – Вип.4. – С.254–266.
- ⁴⁵ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1924–1930). – С.136–137.
- ⁴⁶ Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. – К., Херсон, 1998. – 142 с.
- ⁴⁷ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. I. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – С.99; *Витанович І.* Стан дослідів над народним господарством // Енциклопедія українознавства. Загальна частина / Перев. в Україні. – К., 1995. – Ст.1029.
- ⁴⁸ Див.: Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка в архівній галузі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Наук. спадщина і життєвий шлях: Зб. статей. – Одеса, 1996. – С.39–42; ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.7110. Особова справа Т.М.Слабченка. – Арк.3–9.
- ⁴⁹ Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – 1927. – Кн. 5. – С.81–83.

- ⁵⁰ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII вв. Т. 1. Землевладение и формы сельского хозяйства. – Одесса, 1922. – С.122.
- ⁵¹ Яворський М. Нарис історії України, – К., Харків, Катеринослав: ДВУ, 1924. – Ч. 2. – С. 84.
- ⁵² Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921–1934 рр.). – С.47–51, 112–114.
- ⁵³ Див.: ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.46235; Там само. – Спр.46242; «В моїх працях є самостійна, незалежна бунтівна думка»: Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина / Публ. І. Верби // Вісник НАН України. – 1997. – № 3–4. – С.79–90.
- ⁵⁴ Відділ колекцій рідкісних книг та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Ф.2. Колекція документів Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.Багалія. – Арк.21.
- ⁵⁵ Державний архів Служби безпеки України. Обліково-архівний відділ. Спр.67098 ФП. [Кримінально-слідчі справи процесу СБУ]. – Т.152. Слідча справа М. Слабченка. – Арк.50.
- ⁵⁶ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – С. 37–43.
- ⁵⁷ Див.: Окінишевич Л.О. Моя академічна праця в Україні. – С.32–36; Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С. 76–85, 189–190; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.156–160; Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського (1924–1930). – С.114–131.
- ⁵⁸ Прицак О. «Меня прежде всего интересует наука...» // Хроника 2000. Наш край. – К., 1992. – Вип. 1. – С.5–15.
- ⁵⁹ Див.: Водотика С.Г. Історичний досвід наукового забезпечення механізму гармонізації національних відносин на Півдні України // Сучасна етнокультурна та етнополітична система на Півдні України. – Одеса, 1996. – Ч.ІІ. – С.53–55.
- ⁶⁰ Верменич Я.В. Роль М.С.Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // УІЖ. – 1998. – №2. – С.94–100.
- ⁶¹ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. – 1988. – №1–4. – С. 92–104.
- ⁶² Бюлетень Харківського наукового товариства. – Харків. – 1927–1929. – №№ 1–9; Звіт Українського Комітету краєзнавства // Краєзнавство [Орган Українського Комітету краєзнавства]. – 1928. – № 6–10. – С.90–95.
- ⁶³ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. І. – С.240.
- ⁶⁴ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – С.10.